ETO: 821.511.141(497.113)–4
821.511.141.09„18"

Bence Erika

A TÖRTÉNELMI NEVELŐDÉSI ÉS MŰVÉSZREGÉNY (APOTEÓZIS) A XIX. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

The Historical Apprenticeship and Kunstler-Roman (Apotheosis) in the 19th Century Hungarian Literature

1837-ben jelent meg Vajda Péter *Tárcsai Bende* című műve, s ezzel a magyar történelmi prózai rend a nevelődési regény sajátos változatával gazdagodott. Utánképzett történelmi valóságát nem világszerű, hanem szövegszerű ismeretek formálták: a *Heinrich von Ofterdingen*. Egyedülálló, folytatás nélküli és alulértékelt mű a magyar műfajok alakulásrendjében. Az olvasás-újraolvasás-újraírás folyamatosan megtörténő eseményrendszerében (a kánonképződés folyamatában) nem értett horizontot jelentett. A magyar befogadói elvárások ugyanis a hősziszíg kompetenciáit nem a középkor, s nem a költészet apoteózisában, hanem a reneszánsz vagy a barokk hősibb, a nemzeti közösségért való áldozatvállalás eseményszerűbb manifesztumaiban (pl. Mátyás-kor, Rákóczi-szabadságharc) ismerték fel.

Kulcsszavak: a múlt művészileg megjelenített korszaka, a középkor misztikuma, szellemi tartalmak, eszmék teremtődése, a kereszténység és a költészet apoteózisa, német romantika, Novalis, Heinrich von Ofterdingen, Klingsohr-legenda, Wartburgkrieg, Vajda Péter, Tárcsai Bende, nevelődési és művészregény-variációk, -szegmensek

A MÁSIK ÚT: GOETHÉTŐL NOVALISIG

A történelmi fikciós próza lényegi szervező elve a német romantika irodalmában nem kizárólagosan a nemzeti közösség születésének toposzait idéző, de a jelen kérdései által predesztinált hőskultusz, hanem *a középkor kultikus horizontja*: misztikus világában nem a nemzet, hanem a tudattartalmak, a szellemi dolgok születésének történelmi pillanatai manifesztálódnak. A XVIII. század végi német elbeszélés mimetikus funkcióit ezért a tropikus alakzatok szorítják háttérbe. Amíg az angol irodalomban a nemzeti múlt tárgyi/reális emlékeihez (pl. Walpole vára és műgyűjteménye) kötődő tapasztalati anyag szerveződik múltképpé, addig a német romantika alkotta fikciós prózában a könyv, a szellemi tartalmak tárháza válik kultikus mozzanattá. Az irodalmi szöveg e gondolkodásformában – a szóbeli/időbeli megértés lehetőségeivel ellentétben; a könyvbeli/térbeli rögzítettség adottságaiból következően – kombinatív alakzatok változatos struktúráját jelenti. A régi epika lineáris-kötött struktúrájához viszonyítva mindez a kompozíció-alkotás végtelen írói szabadságát feltételezi.

Novalis[1] szerint a regény nem más, mint az emberélet könyvbe történő transzformációja. „Novalis jegyzetei a romantikus regény alapvető tematikai gócpontjára irányítják figyelmünket, ami egyúttal fontos poétikai konzekvenciákra mutat. Egyszóval: a romantika Novalis képviselte elméletének és gyakorlatának teremtő elve a – tapasztalati (mimetikus) kötöttségektől felszabadult – költői képzelet mese inspirálta végtelen szabadsága"[2] – állapítja meg a novalisi teremtő elvről Žmegač (ŽMEGAČ 1987. 105.). Novalis *Heinrich von Ofterdingen* (1802) című regénye ennek a poétikai elvnek szuverén esztétikai megvalósulása. Világa nem valamiféle történeti-tapasztalati hagyomány utánképzésén és újraírásán, hanem szövegközi vonzatokon, szövegszerű élményen nyugszik. 1796-ban jelenik meg ugyanis Goethe *Wilhelm Meister tanulóévei* című regénye, amelyet a romantikusok „művészi hitvallásukhoz híven romantizál"-nak (HARKAI VASS 2001. 38.), s nyomában létrejön egy egységesnek mondható műfajsor. Halász Előd szerint: „...a közvetlenül utána napvilágot látó regények mind a *Wilhelm Meister* ösztönzéséből születettek, hiszen nem volt olyan író (...), akinek ne lett volna legfőbb ambíciója, hogy megírja a maga *Wilhelm Meisterét*, vagy hogy a Goethe-féle eredetivel versenyre ne keljen" (HALÁSZ 1971. II. 38–39.).

Lukács György történelemfilozófiai alapokra épülő regénytipológiája három típusalkotó remekmű, a *Don Quijote*, az *Érzelmek iskolája* és a *Wilhelm Meister tanulóévei* elemzésére épül. Vagyis – Poszler (POSZLER 1983. 202.) véleménye szerint – a(z) (itt még) filozófus-esztéta Lukács nem műfaji erővonalak alapján azonosít és rendszerez műveket, hanem meghatározó jelentőségű irodalmi művekből következtet műfaj(típus-)alkotó tendenciákra. Regényelméletének tipológiája a másik két alapmű elemzése révén teljes, vizsgálatunk szempontjából azonban a nevelődési regényről alkotott elképzelése a lényeges. A nevelődési regény prezentálta világ – az otthontalan-hérosztalan-költőietlen létállapot ellentéteként – a hős pozíciójából megélhető „teljes világ" modelljével azonos. Szervező elve a hős világalkotó lélektani útja: „A hős és a világ kibékülése folyamat, a nevelődés folyamata. A melyben a hős idomul a világhoz, a világ idomul a hőshöz. Épp ezért merül fel a műforma legfőbb veszélye, a problémátlanná romantizálás" – állapítja meg Poszler a Lukács-elmélet gondolati erővonalait, majd e gondolkodás legfőbb ellentmondásaira mutat rá. Szerinte Goethe nevelődési regénye nem „kiküszöböli, hanem kihordja a problémákat. Nem a diszharmónia elkerülése, hanem a diszharmónia legyőzése révén lesz harmonikus. És ami közvetlenül romantikus benne – például Mignon és Hárfás, vagy egyáltalán a színészlét –, az éppen a leküzdendő és leküzdött életanyag és életlehetőség része. És az átélése és leküzdése, átélést követő leküzdése is hozzátartozik a hős nevelődéséhez, az aktivitás és a kontempláció egységében megvalósuló humanitáshoz" (POSZLER i. m. 212.). Lukács történelmi regényről szóló szintézisében is értelmezi – a scotti új történelemfelfogás aspektusaihoz mérten – *Goethe* történelem-értését. Ezek szerint nála (mint Fieldingnél

is) a nagy társadalomtörténeti jelenségek csak elvont formában mutatkoznak meg, alakjainak nincs „végigvitt történelmi pszichológiája" (LUKÁCS 1976. 86.). A Lukács által kifogásoltak azonban a mai történeti, illetve kultúrtörténeti poétikák szellemében már nem hiányosságnak tűnnek, hanem a történelem aspektusait megjelenítő beszédmód eltérő lehetőségeinek. *A történelmi tér és idő* ezekben a regényekben ugyanis nem a közösséget identifikáló, tárgyi-tapasztalati-tényszerű valóságában megmutatott heroikus küzdelem talajaként és idejeként mutatkozik meg, hanem *eszmék, szellemi értékek létrejöttének terekként és korszakaként*. Nem véletlen, hogy a nevelődési regények nagy része *művészregény* (HARKAI VASS 2001. 38.), s a műfajok diszkurzív egymásra hatása, keveredése és átfejlődése révén *történelmi regény is*. Még akkor is, ha hősei nem történelmi személyek, illetve ezek csak mellékszerepben, háttérszituációkban láthatók.

Harkai Vass Éva (HARKAI VASS i. m. 39.) szerint a *Wilhelm Meister* romantizálásában legmesszebbre Novalis jutott, akinek *Heinrich von Ofterdingen*jét – Halász Előd (HALÁSZ 1971. II. 48.) értelmezésével összhangban – ellenműnek tekinti. Az ellen-*Wilhelm Meister* létrehozásának novalisi szándékát Márton László, a mű magyar fordítója, nem tartja teljesen igazolhatónak. „A regényből kiderül, hogy Hardenberg nem vetélkedni akart Goethével: a Heinrichet megáldó nyájas, bölcs, varázshatalmú Klingsohrban ráismerünk a *Wilhelm Meister* szerzőjére, akit a szerző közvetlenül az *Ofterdingen* megírása előtt keresett föl Weimarban" (MÁRTON 1985. 173.).

Az önémet kor *Heinrich von Ofterdingen* megjelenítette rajza a szóbeliség közegében fogant folklorisztikus világtapasztalaton nyugszik, a mítosz, a mese, a monda és a legenda képezi termőtalaját, irodalmi mítoszok és szimbólumok jelentik tartalmait, irodalmi művek szövegközi vonzatait. Az empirikus történelmi tudás csak mint háttérszervező momentum működik. Noha Heinrich von Ofterdingen[3] és Klingsohr[4] alakja is inkább az irodalmi legenda világából származik, a mű történelmi jellegét ez nem vonhatja kétségbe. Egyrészt mert a regényhős történelmi-kulturális referenciái nem szükségszerűen típusalkotó momentumok, másrészt mert az irodalomtudomány számol a valóságos hős és az irodalmi hős közötti distanciával: a *pszeudo-valóságos alak* fogalmával jelöli ezt a hőstípust. A fogalmi meghatározás Markiewicz irodalomelméletéből származik: „A valóságos és fiktív szereplőkre való felosztás bizonyos fokig leegyszerűsítés. Be kellene itt még vezetni egy közbülső kategóriát, mely elég gyakran fodul elő a történelmi témájú regényekben – a pszeudo-valóságos alakokét, akiket a valóságos szereplőkkel csak nevük, egy-egy jellemvonásuk, vagy életrajzi adatuk köt össze" (MARKIEWICZ 1968. 323–324., 42. sz. jegyzet).

A regény történeti fikciós prózaként való értelmezhetőségét hőseinek több évszázados kultúrtörténeti hatása is alátámasztja. Létezésüknek ugyan nincs hiteles nyoma, ugyanakkor interkulturális értelemben is befolyásolták az iro-

dalmi művek, műfajok és poétikák képződését. A wartburgi dalnokversenyről szóló legenda, amelynek Heinrich von Ofterdingen és Klingsohr is szereplője, a XIV. századi képzelet szüleménye, mégis több évszázadon keresztül gazdagítja a verses és a prózaepika világát – nemcsak német nyelvterületen. A mesterdalnokok művészetük teremtőjét ünnepelték benne (August Wilhelm Schlegel a *Niebelung-ének* szerzőjének tekintette, mások az életrajzát is megírták[5]). A legenda szerint a wartburgi dalnokversenyen Ofterdingen ellenfele Wolfram von Eschenbach volt, aki – noha Heinrichet a varázserejű Klingsohr segítette – legyőzte a versengésben. (Novalis regényének tervezett második részében Heinrich ellenfele Walter von der Vogelweide lett volna.) Eschenbach *Parzival*jában (1210) a varázsló Klinsor (Clinschor) néven szerepel. Más mondai hagyomány szerint a dalnokversenyen részt vevő Klinsor II. Endre vazallusa, varázserővel bír, és megjósolja Szent Erzsébet születését. Magyar származását a szent kultuszával hozzák összefüggésbe. Kétséget kizáróan igaz, hogy – mint költő – iskolát teremtett a középkori német költészetben, ami – Márton László szerint, aki alakját a két nemlétező középkori személy kontaminációjának tartja – „ahhoz képest, hogy nem létezett, szép eredmény" (MÁRTON 1985. 175.).

A mitikus monda és mese (a kék virágról szóló türingiai, a Parzifal-alakot jelző Artus-, a vele egybeforrt Grál-monda etc.), allegóriák (pl. Fabula, a meseszövés megtestesítője; a Fantázia, az Írnok, az Értelem, az apa; a Szív, az anya megjelenítője etc.), szimbólumok (a világirodalmi hatású *kék virág* etc.) – a költészet csodálatos világa jelenti a Novalis-mű konstrukciós alapját, szervező elvét. A kifejezett világállapot, amelynek teljessé tételéért, heroikus-költői lényegének visszaállításáért folytat küzdelmet a hős, megfelel mind a lukácsi értelemben vett nevelődési regény modelljének, mind a mitikus-eposzi jelentéseket továbbépítő történelmi regény mintájának. A hős kereső útját jelző szellemi-művészi erőpróbák – a harci tettekkel azonos iliászi küzdelemmel ellentétben – az eposzi hagyomány odüsszeiai, illetve aeneisi formáját idézik. A *Heinrich von Ofterdingen* által „utánképzett" történelmi korszak a XIII. századi, keresztes háborúk jellemezte Németország világa. Esztétikai modellálása azonban nem elsősorban a történelmi referenciák értelmezését, jelentésadás szolgálatába állítását célozza, hanem egy egészen más jellegű, elvont-poétikus tartalom kifejezését. Márton László szerint „a költő figyelmét az allegorikus példázat köti le, különös ötvözete költészetnek, teóriának és mesének. Ezzel magyarázható, hogy a regény elkészült részeinek cselekménye puszta keret, amelybe mozaikszerűen illeszkednek a mű szépségét és jelentőségét adó versek, elbeszélések, mesék" (MÁRTON i. m. 173.). A középkor felidézésével Novalis egy misztikus-szimbolikus, s ebből kifolyólag még egységes univerzumú világot („univerzális idillt") fest, ahol „a keresztény motívumok egyenrangú, szerves részei a kozmikus vallásnak" (MÁRTON i. m. 174.). Ezzel szemben az elbeszélés aktuális ideje a széttöredezett, diszharmonikus lét formáit jelöli,

amelynek teljessé való helyreállítása a mágikus képzelet teremtő hatalma, a költészet varázslatos pillanatai révén valósulhat meg. *A középkor vallásos-misztikus-szimbolikus világában a világteremtő, egyetemes érvényű költészet születésének autentikus közege ismerhető fel.* Az, hogy a történelmi regényt teremtő poétikai eljárásrendszer mindennél alkalmasabb válságszituációk modellálására, a *Heinrich von Ofterdingen*nel kapcsolatban akkor igaz, ha a válságot olyan különleges állapotként is értelmezhetjük, amelyben átélhetővé válik a lét teljessége. Ilyen a csoda és a poézis.

A HENRICH VON OFTERDINGEN MINT TÖRTÉNELMI SZÖVEGTAPASZTALAT. VAJDA PÉTER TÁRCSAI BENDE CÍMŰ REGÉNYE

Elemzéseinkből következik: a történeti fikciós prózának – az eposzi világállapot létezési formáinak, mindenekelőtt a héroszi világlátás és magatartás cselekvésformáinak időleges-töredékes visszaállítására tett kísérletei: a nemzeti közösség nagy jelentőségű eseményeit és a nagyformátumú hős heroikus útját megjelenítő változatai mellett – léteznek más típusai is, amelyekben nem okvetlenül a hiteles történelmi (többnyire háborús) esemény és a benne részt vevő nemzeti hős (illetve pszeudo-valóságos alakmása) játszik főszerepet, hanem valamely *szellemi tartalom, eszme, jelenség (ezeknek születése, megteremtődése), amelyet a múlt művészileg megjelenített korszaka legitimál és reprezentál.* Legtökéletesebb megvalósulása ennek Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című regénye, amelynek misztikus-mitikus középkor-világában a költészet korszakalkotó szimbólumait (pl. a *kék virág*[6]) látjuk megszületni. Márton László[7] a regény három fő jelentésalkotó rétegét különíti el: a *költészeti*, a *teoretikus* és a *mesei* szférát. A nagyarányú kompozíció létrejöttére az író halála miatt nem kerülhetett sor, ezért 1800 táján keletkezett jegyzetei, Tieck[8] utószava és az olvasó alkotói közreműködése révén teljesedhet ki virtuális konstrukciója. A költészet-regény befejezését követően *Novalis* még hat regényt írt volna, méghozzá a fizikáról, a polgári életről, a háborúról, a történelemről, a politikáról és a szerelemről. Nem véletlen azonban, hogy a tervezett regényfolyam épp a költészetről szóló alkotással veszi kezdetét, hiszen általa fejti ki az alkotó a megismerés nyelvi (költői) aspektusairól szóló lényegi meggyőződését: „Ellenben a költészetnek sehol sem található fel külső mintaképe; nem használ ő maga sem szerszámokat, sem emberi kezet; a szem és a fül mit sem fog belőle, hiszen ennek a titkos tudománynak voltaképpeni hatása nem a szavak puszta meghallásában rejlik. Ez annál bensőségesebb; és mint a többi míves a külső érzékeket burkolja kellemes benyomásokba, úgy a költő a lélek szentélyét béleli ki csodás, új és kedves gondolatokkal. Tetszése szerint képes titkos erőit felgerjeszteni bennünk, és a szavak révén ismeretlen, gyönyörű világot ad megtapasztalnunk.

Mintha mély barlangokból szállnának belénk letűnt és jövendő korok, számlálatlan emberek, *csodálatos* tájak és különleges történések, s kiszakítanak bennünket az ismerős jelenvalóból. Idegen szók hallatszanak, amelyek jelentése mégis tudvalevő. A költők igéinek mágikus ereje van; még a köznapi szavak is bűbájosan csengnek, és a megbűvölt hallgatókat elmámorítják" (NOVALIS 1985. 23.).

A mű cselekménye olyan keret, amely a mű költői szövegvilágait (verseket, legendákat, meséket, allegóriákat, elmélkedéseket, vallomásokat etc.) egyesítve, ezeket a jelentés, vagyis a költészet-apoteózisa szolgálatába állítja. Heinrich húszéves korában a „kék virág" szimbólumával kifejezett, megnevezhetetlen vágytól hajtva kel útra, hogy más tájakat, embereket és történeteket ismerve meg, az új tapasztalatokat lelki tartalommá lényegítve teremtsen új világot magának. A mű az ősi utazás-toposzokat (mindenekelőtt a odüsszeiai második eposzhagyományt) és az újromantikus nevelődési regény (mindenekelőtt a *Wilhelm Meister*) vándorlás-motívumát egyaránt szervesíti. Heinrich útja, mely – az atyai tapasztalat és megértés, illetve az anyai szeretet és ragaszkodás jellemezte otthont odahagyva – ismeretlen, más világok felfedezését és megismerését szolgálja, sok tekintetben megfelel az új világokkal, új szellemi tartalmakkal szembesülő Odüsszeusz útjának, az új Trója-teremtés aeneisi, illetve a – Lukács[9] által átmeneti formaként jelölt – dantei világjárás momentumainak. Heinrich a költészetről, a természetről, a kereszténységről, a szerelemről, ezek teóriáiról, legendáiról és szimbólumairól szerez tudomást, különleges helyeket keres fel, és emberekkel (mindenekelőtt, Klingsohrral, a költővel) kerül kapcsolatba, szerelmes lesz annak lányába, Mathildéba, akit aztán elveszít és a keresésére (boldogságkereső útra) indul ismét. Nem véletlen, hogy a mű első része *A várakozás*, míg a meg nem írt második *A beteljesülés* címet viseli. A Tieck által rekonstruált regénytervből tudjuk, hogy Heinrich végül megtalálja szerelmét (a kék virágot) Szophia kultikus-bölcs világában, ugyanakkor a halhatatlanná változtató beteljesülés elmarad, „Mathilde fel kell hogy áldozza Heinrichet, aki emberré válik"[10]. Ez, vagyis az emberré, földivé, evilágivá való visszaváltozás motívuma az, ami a legnagyobb mértékben elmozdítja a Goethe–Novalis–J. Paul–F. Schlegel „nyomvonalon" kialakuló német romantikus nevelődési és művészregényt az eposzi hagyománytól. Babits (BABITS 1979. 271.) ezt az eltávolító momentumot a romantika iróniájával azonosítja. (S kinek ne jutnának itt eszébe pl. a *Csongor és Tünde* égi-földi párhuzamait megjelenítő, az előbbi elvont hasznavehetetlenségét az utóbbi gyakorlati hasznával nevetségessé tevő tendenciái?)

„A cél nem ebben a világban mennél jobban elhelyezkedni, hanem alakítani ezt a világot, átalakítani, mássá tenni, mint ami... A költő nem arra vágyik, ami van. Ami a prózai világban elérhető. Valami másra, valami távolira vágyik! Hiszen Wilhelm Meister is szerette a művészetet. Szerette mint színházat, mint

az élet mását és iskoláját. De Novalis olyan hősről álmodott, akiben az ember egy a művészettel, aki a művészetet nem mint színházat, hanem mint életet szereti: az egyetlen életét..." – értelmezi Babits (BABITS i. m. 262.) a *Heinrich von Ofterdingen* közvetítette művészetszemléletet, ami világértését is jelenti: *a nagy mű a beteljesült élet.* A művészi alkotás folyamata a kereső hős küzdelmével azonos, amelynek egyaránt részét képezi a beteljesülés felé megtett (vándor)út és a lelki megnemesedéshez (költővé váláshoz) vezető átváltozássorozat (a nevelődés). Novalis a „teljes élet" visszaállításának egyetlen lehetőségét a teremtő képzeletben, a művészlétben látja, amelynek autentikus, a kötészet teljes szabadságát (ŽMEGAČ 1987. 105.) megteremtő, csodás-allegorikus terét a középkor világában ismeri fel. E világállapot szuverén, esztétikai jelentésként való „utánképzése" a *Heinrich von Ofterdingen* történelmi regényként való olvasását teszi lehetővé.

Novalis regényének értelmezés-vázlatát egy XIX. századi magyar irodalmat .ölelő regénytipológia keretében a német romantika és a magyar regényirodalom intertextuális összefüggései igazolják. Vajda Péter *Tárcsai Bende* című regénye a *Heinrich von Ofterdingen* szövegközi vonzataként „egy nagy fejlődési láncba kerül" (TÚRÓCZI TROSTLER 1913. 10.). A történeti sor Eschenbach *Parzival*jától Grimmelshausen *Simplicissimus*[11] (1669), Heinse *Ardinghello*[12] (1787), K. Philipp Moritz *Anton Reiser*[13] (1785–90) című művén át a romantikus regény „klasszikus formájá"-ig (TÚRÓCZI TROSTLER i. m. 10.), Goethe *Wilhelm Meister tanulóévei* című alkotásáig vezet, s tőle „egyenes vonal a romantikusokhoz" (TÚRÓCZI TROSTLER i. m. i. h.). E regények – a tárgyban már idézett Túróczi Trostler szerint – a cselekményt „sematikus egyformasággal" építik föl: „...egy polgári környezetből feltörekvő s művészete révén kiemelkedő ifjú fejlődését rajzolják" (TÚRÓCZI TROSTLER i. m. 11.). A német nevelődési regény epikus nyelvét és művészetszemléletét a magyar irodalomba átlényegítő Vajda műve az egyetlen értékelhető – a történetiség horizontját is felvető – művészregényünk a XIX. század első felében.

A *Tárcsai Bende* a magyar irodalom szemszögéből elszigetelt, egyetlen műfaji sorba sem illeszthető alkotásként identifikálódik. Holott Vajda műve is – középkor-filozófiájának és kora reneszánsz költészetszemléletének aspektusait kifejező – nemzeti (szellemi) tartalmakat jelenít meg, amelyhez II. Endre uralkodásának korszaka, a Szentföldre vezető keresztes hadjáratok történései képeznek adekvát téridőt. Vajda egyrészt a magyar történelmi és művelődéstörténeti örökség (mondák, mesék, legendák és históriák) értelmezéséhez talált szövegösszefüggést a Novalis-regényben, másrészt teoretikus alapot egy új típusú világértés ismérveihez. A *Heinrich von Ofterdingen* magyar kultúrtörténeti vonatkozásai a Klingsohr-legendával és a Wartburgkrieg történetével függnek össze. A sokarcú-soknevű Klingsohr ugyanis egyes elméletek szerint magyar számazású. Neve Klinsor-változatban fordul elő. Ő az, aki Heinrichet

a wartburgi dalnokversenyen segíti és Erdélyből egyetlen éjszaka Türingiába repíti a köpönyegén. Megjósolta Szent Erzsébet születését. Márton László (MÁRTON 1985. 176.) vélekedése szerint a magyar eredetről szóló legenda a szent kultuszával hozható összefüggésbe. Szent Erzsébet (1207–1231) viszont II. Endre leánya és IV. Lajos türingiai tartománygróf felesége volt. A türingiai dalnokverseny kiötlőjének a tartománygróf apját, Hermannt[14] tekinti a legenda. Novalis Klingsohr varázsló-szerepét átértelmezi, s a *költészet varázslójává* teszi: személyében „egybemos mágiát és poézist; Heinrich ennek az azonosságnak tudatában halad átváltozásain a beteljesülés felé" (MÁRTON 1985. 176.).

A *Tárcsai Bende* szövegvilága ezen összefüggések, a Novalis-hatás fénykörében értelmezhető teljességgel: a világ szellemi arculatáról, a róla való beszéd allegorikus lehetőségeiről szóló elképzeléseivel, a poézis mint világalkotó aspektus magasztalásával hatott rá elsősorban. Jól megfigyelhető a Novalis-regény éjről, fényről, költészetről, a természetről és a szellemről, a történelemről, a kereszténységről és a háborúról közvetített tartalmainak a Vajda-műbe való áttűnése. Itália leírása, Kelet-felfogása és a keresztes hadjáratok története is analóg momentum a két regényben, de Tárcsai Bende és Henrich von Ofterdingen életútjának azonos motívumai is megfigyelhetők. Heinrich von Ofterdingen Augsburgba, Tárcsai Bende Veszprémbe utazik, mindketten az új környezetben lelnek szerelmükre (Heinrich Mathilde, Bende Zirczy Ida személyében), s az „igen távolba nézgetés", vándorút, történelmi és teleológiai leckék, mesék, legendák, meseparabolák elsajátítása révén tekintenek be az élet titkaiba. Ata-Ali szerepeltetését a *Tárcsai Bendé*-ben teljes egészében a *Heinrich von Ofterdingen* motiválta.

Vajda nemcsak a történelmi jellegű nevelődési regény novalisi aspektusait érvényesíti művében, de átveszi annak apoteotikus jellegét is, elsősorban poétikus beállítottságát és a kereszténységről szóló elméletét. Novalis 1799-es *A kereszténység vagy Európa* című tanulmányában kifejti, hogy a teljességét vesztett világ helyrállítása egy keresztény univerzumban képzelhető el. *Vajda regénye e költői és keresztény világszemlélet apoteózisa.* Tizedik, *Jerusalemias*-fejezete pl. az igehirdetés (a poetikus beszéd) alkotóerejét reprezentálja: „Én időmet bekövetkezettnek vélvén elkezdék szólani. És nagy buzgalommal hirdetém az Úr igéit. Nem tagadtam oktatásaim első napján Mahomed érdemeit, második napon Krisztuséit számláltam elő, harmadik nap az Isten egységét vitattam, ki egyenlő szerelmes atyja az egész emberiségnek minden különbség nélkül; negyedik nap Krisztus vallását hasonlítám egybe Mohamedéval, s ötödik napon ezrek és ezrek keresztelkedtek meg azon vitatásom következtében, hogy Krisztus tanítása végtelenül fenségesebb Mohamedénél" (VAJDA 1837. 112.).

Egyes szegmenseiben a történelmet kulisszaként reprezentáló regény típusába sorolt *Az elbújdosott*, Petrichevich Horváth Lázár műve is kifejez bizonyos művész-regény-aspektusokat. Miként *Pelham*, illetve *The Disowned* (1828) című regényeiből kibontakozik Bulwer regényelmélete, úgy a Petrichevich-mű is közvetít egy – a *Pelham* „szellemével és irányával" (WÉBER 1985. 98–101.) összefüggő – új költészeteszményt a magyar irodalomban. „Lelkünkben egy erő lakozik..." (PETRICHEVICH 1836. II. 3.) – nyilvánítja ki az írói létezés lelki mássságának formuláját. Más művekből származó idézetek, szövegátvételek (pl. megállapítást nyert, hogy Bulwer *Clifford*jából [1830] egy az egyben átvesz oldalakat [az I. kötet 21–25. lapja]), utalások és hivatkozások (pl. a regény elején szó esik Bulwer *Eugen Aram* című regényéről, amely 1832-ben jelent meg; másutt vitát produkál a byronomaniáról, Petrarca és Tasso költészetéről [162–163. I.] etc.) rendszerét építi regényébe. Esztétikai szempontból legjelentősebbek az olvasmányélményeit és a Bulwer írásművészetét elemző-értékelő részek, amelyekben direkt elbeszélői közlések adnak számot ezekről a tartalmakról. „Hasonlíthatatlan teremtője az annyira kedvelt Pelhamnak! te ki a század gyöngeségeit olly kellemesen, olly kívánatosan terjeszted előnkbe, hogy azokat, bár mi csömörthozók legyenek is különben, kívánva kívánjuk magunk elébe tároltatni, (...) szabad nemzeted méltó csillaga, Bulwer! Vajha dús szellemed szállná meg az újonc írót, ki a pályán melyet te annyi fénnyel tapodsz, legalább árnyad szeretne lenni, s kinek vágyai legfőbbike művelteket gyönyörködtetni!" (38–39. I.)

Az Abafi *természetszerűleg nagyon távol áll attól az esztetizáló történelemszemlélettől, amelyen a jénai romantikusok és Novalis regényírása alapul, ugyanakkor főhőse jellemének megalkotásában Jósika a nevelődési regény elveit egyesíti a történelmi regény konstrukciójával.*

Az 1836-ban napvilágot látott mű a magyar romantikus regény „őstípusa" (IMRE 1996. 44., 196.), a Walter Scott-i hagyományt követő művészi történelemszemlélet első jelentős alkotása – Jósika a magyar regény „atyja". Ez az a közmegegyezéses értékséma, amely az első határozott és folyamatos befogadói (kritikusi és olvasói) reakciókat kiváltó regény és a belőle kisarjadó regényírói opus értelmezését jellemzi Szontágh Gusztáv[15] kritikáitól Imre László[16] műfajmonográfiájáig. A magyar regény kezdeteit vizsgáló Wéber (WÉBER 1959. 136–137.) viszont arra mutat rá, hogy a Jósika-regényt egyedülálló – elsősorban a külföldi minták hatására keletkezett – kezdeményként kezelni pozitivista törekvés, és az értelmezés mechanikusan kibontott konklúzióihoz vezet. Elfogadhatatlan és az irodalom alakulástörténeti parodisztikájaként hat ugyanis azt hinni, hogy az *Abafi* létrejöhetett és műfajsort nyithatott volna irodalmunkban Walter Scott regényeinek puszta leképzése által. A magyar irodalom belső fejlődéstendenciáival aszinkron és hagyománytalan törekvésekre Vajda Péter

Tárcsai Bendéje adekvát példa, amely teljesen hatástalan és elszigetelt jelenség maradt – nemcsak a művészregény-monográfiák, de a hagyományos értelemben vett fejlődéstörténetek, illetve a szubsztancialista szemléletű irodalomtörténetek sem mindig tudnak róla.

Az *Abafi*val Jósika a Walter Scott-i esztétikai koncepciójú történelemábrázolás eljárásait ötvözte a felvilágosodás statikus történelemszemléletétől (a történelemnek nincsenek történeti alakzatai) kezdődően lényegi (a múlt egzotikumának felfedezésétől a történelem mozgatórugóinak megértéséig vezető) átalakulás-sorozatokat produkáló történelmi érdeklődéssel. A reformkorban, mindenekelőtt a herderi történelemszemlélet örökségeként és Széchenyi *Hitel*ének (1830) hatására a nemzeti önidentifikációs törekvéseket tükröző, jelenre mutató („múltra vonatkoztatott jelen érdekű kérdezés" [BÉNYEI 1999. 442]) történelmi érdeklődés hat irodalmi művek létrejöttére: „Széchenyi *Hitel* c. művének megjelenése ... rendkívül érdekesen mutat rá egy érdekes irodalmi folyamatra is, ti. arra, hogy körülbelül ebben az időben valamiféle változás érezhető a történelmi múlt ábrázolásának jellegében: a lényegében régebben is jelenközpontú múltszemlélet ekkor válik tudatossá. A »naggyá csak fiaid szent akaratja tehet« gondolata, vagyis a kulturált, civilizált Magyarország megteremtésének most már egyre konkrétabb, politikai követeléssé érő programja, a múlt témáinak egyoldalú kultiválását fokozatosan megszünteti, illetőleg a jelenhez nemcsak a régi korok idézgetésének színes, lelkesítő képeivel szól, hanem a történeti analógiák lehetőségig hű és aktuális feldolgozásával" (WÉBER 1959. 134.). A nemzeti múltnak ezeket a jelentéseit a magyar költészet lírai, epikai és liriko-epikai alkotásai, mindenekelőtt Berzsenyi óda-, Kisfaludy Sándor regeköltészete, Vörösmarty nemzethalál-víziós lírája, illetve történeti epikája fejezi ki művészi igénnyel. Jósika ebbe az esztétikai szempontból magas színvonalú költői tradícióba „írja bele" a maga történeti fikciós prózáját.

Amíg a novalisi művészregény történelmi tere költői eszményképek megjelenítéséhez alkalmas környezet (mint a Vajda-regényben), addig a scotti utat (is) követő Jósika Miklós regényeiben ez, pl. Erdély világa[17], a nemzeti önismeret tárháza. Abafi Olivér „nevelődése", jellemalkotó útja, nem a művésszé válás folyamatát tükrözi, mint Heinrich von Ofterdingen vagy Tárcsai Bende életében, de alapvetően lélektani természetű: a züllött ifjú *megnemesedése* a magasabb rendű erkölcsi értékek befogadására kész lelkiállapot létrejöttét jelzi, ami egyúttal *a nemzete számára hasznos egyéniség kialakulását jelenti.* A hős „kereső" útja/küzdelme Jósikánál kevésbé heroikus, mint a majd két évtizeddel később alkotott Jókai-hősé, Kárpáthy Zoltáné, ugyanakkor hitelesebb történeti jelentések közvetítője. Az, hogy – a Frye-elmélet értelmében – a fikciós próza románcos változatát művelő Walter Scott eljárásait építi történelmi regényeibe, ugyanakkor művei mégis „innen" vannak a románcon, s inkább a lovagregény-romantika kvalitásainak felelnek meg, a regényére gyakorolt nem egy típusú

minta hatását igazolja, s arra a nagyon fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet, miszerint a Kisfaludy-féle rege – minden később ráillesztett anakronisztikus vonása ellenére – a magyar történeti próza kialakulásának fontos mérföldköve, a történeti novella előképe.

Jósika regényeinek történelmi atmoszférája nem belső törvényszerűségek (a történelmet alakító erőknek az egyén életét meghatározó sajátosságai) hiteles megjelenítéséből következik, hanem a valóság igazolta történelmi terek érzékletes, művészi igényű megrajzolásából (pl. az *Abafi* Kolozsvár-képe), a történelmi események és kellékek/kosztümök izgalmas-érdekes leírásából.

Jósika történelmi regényeinek mai megítéléséhez elengedhetetlenül fontos a keletkezésük idején érvényes értelmezési szempontok figyelembevétele, ugyanis ma, amikor is e művek már rendre kívülrekedtek irodalmi kánonokon, értetlenül állnánk a XIX. század végéig ható Jósika-kultusz jelensége előtt. Válaszunk felületes lenne, ha ezt kizárólag a művek hatásképző eljárásaival (pl. mozgalmas lovagi tornák, izgalmas várostromok, titkos-álarcos lovagok szerepeltetésével, szövevényes szerelmi históriák cselekménybonyolító és érdeklődést felcsigázó szerepével) magyaráznánk. Sokkal közelebb kerülünk az igazsághoz, ha a Jósika-regényhős és a befogadó közötti diszkurzív viszonyra figyelünk. Az író regényeiben ugyanis – a scotti mintának megfelelően – a történelmileg hiteles, nagy eszméket és jelentéseket hordozó nagyformátumú hős mellékszereplő, a háttérben helyezkedik el, míg a történések előterében a fiktív és hétköznapi (a befogadó szintjét képviselő) szereplő áll, akinek életében tükröződnek és csapódnak le a történelemalakító tendenciák, miáltal a történelem nagy erői érthetően kisléptékűvé transzformálódnak. Abafi Olivér útja az átlagbefogadó számára is járható, követhető útként aposztrofálódik

Jósika Miklós *Zrínyi, a költő* című művészregény-kezdeményét – a nyilvánvalóan elfogult Petrichevich Horváth Lázár[18] kivételével – rendre elutasította a korabeli és a későbbi kritika is. A mű legnagyobb hiányosságaként a heroikus hős olcsó szerelmi kalandorrá minősítését, „kiagyalt", hiteltelen történetben való szerepeltetését róják fel, miközben sem személyiségének heroikus, sem művészi vonásai nem érvényesülnek (hiszen kidolgozatlanok maradnak) a jelentésképzésben, a történelmi fikció megteremtésében.

Jókai Mór *Fráter György* című regényét valójában más regénytípus keretei között látjuk értelmezhetőnek, ugyanakkor jelentésrétegei között fellelhető a nevelődési folyamatot reprezentáló fiktív történet is. Ezzel az író a nevelődéstörténet sajátos változatát teremtte meg, hiszen a névtelenségből magát világtörténelmi eseményeket mozgató, nagy hatalmú és arányú politikussá alkotó Martinuzzi történetének létezik egy metafizikai kiképzése is a regényben. A még fiatal és jelentéktelen Martinuzzi – akinek ezen életszakaszáról az életrajzi krónikák nem szólnak, csak *Jókai* teremtő képzelete alkothatott róla képet – (a pálosok pincéjében büntetésből megélt) börtönbeli nyomorúságos létállapotát a „bábállapot" képzetével azonosítja, amelyben benne rejlik a „pillangó-lét",

vagyis a nagy tettekre predesztináltság lehetősége is. Martinuzzi Fráter Györggyé válásának folyamatában sajátos tükörkép-effektus működik, amelynek révén a barát életének történései Dózsa György sorsával kerülnek párhuzamba, s amelynek nagyságot és tragikumot is kiteljesítő lefolyását vizionálva/átélve érti meg saját létezési horizontját. Kabdebó Lóránt (KABDEBÓ 1996. 59.) szerint ezzel – a Jókai-regény metafizikai jelentésrétegének újszerűségével – vonul be a modernség a századfordulón a magyar irodalomba.

JEGYZETEK

[1] Roman je ljudski život, u obliku knjige" (Novalis: *Werke, Tagebücher und Briefe,* II. 1978. str. 388.). Idézi: ŽMEGAČ 1987. 105. R

[2] Az idézet szövegét B. E. ford.

[3] Heinrich von Ofterdingen (vagy Afterdingen) Márton szerint valóban élhetett a 13. század elején; hogy költő volt nincs kizárva, de nem bizonyítható, mert versei nem maradtak fenn (MÁRTON 1985. 175.). A lexikonok mint „mesés középkori költő"-t tartják számon, a „Wartburgkrieg"-gel hozzák összefüggésbe. Richard Wagner operájában Tannhäuser alakjában lelhetők fel személyiségvonásai.

[4] A *Világirodalmi Lexikon* szócikkében mint „nemlétező középkori költő szerepel" . (L. MÁRTON 1985. 175.) Mind Klinzor (!) alakjával, mind a dalnokverseny legendájával és eredetével kimerítően foglalkozik Heinrich Gusztáv: *A német irodalom története c. művében.* (HEINRICH 1889. 90–100.)

[5] A *Pallas* szócikke szerint „*Spaun Antal" Heinrich von Ofterdingen und das Nibelungenlied* (1840) című művéről van szó.

[6] A *kék virág* a regény, egyben az európai romantika leghíresebb szimbóluma.

[7] A regény 9. oldalán utal rá („*Az idegenre s annak történeteire gondolt...*") először Heinrich. Márton László a következő magyarázatot fűzi hozzá: „az idegen feltehetőleg egy türingiai mondát beszélt el a kék virágról, amely Szent János éjjelén nyílik, s aki leszakítja, kincsre talál, ehhez azonban vezetőre van szüksége. A második részben az idegen – akiről a vázlatokban kiderül, hogy Szent János – visszatért volna [vö. 192. oldal+jegyzet], sőt Az évszak násza című költemény is említi." „*A kék virágot szeretném látni*: a kék virág a regény leghíresebb szimbóluma. Eredete részint a fent említett mondára nyúlik vissza, részint a kék lótuszra, amely már Kálidásza Sakuntaláában is felbukkan (a drámát Forster 1791-es fordításában olvasta Novalis). A kék virág ugyanebben az időben Jean Paul és Tieck írásaiban is felbukkan. Egyes kommentárok idetartozónak vélik Böhme és Goethe szimbolikus liliomát is. Gerhard Schulz megjegyzi, hogy a virág a földben gyökerezik, ám az ég színét viseli. Erotikus vonatkozásai sem hagyhatók figyelmen kívül (pl. Klingsohr meséjében!). Novalis egyik töredékében így ír: »A virágok a tudat vagy a fej allegóriái [...] Ennek a magasztos virágzásnak célja: magasrendű tenyészet és megmaradás; az emberben ez a halhatatlanság szerve«" (MÁRTON 1985.).

[8] Tieck a jegyzetek alapján rekonstruálta a regény tervezett folytatását. L. NOVALIS 1985. 143–153., ill. *Függelék* 157–169.

[9] Utal rá POSZLER 1983. 197.

[10] A *Függelékben* közölt *Feljegyzések és vázlatok*ban olvashatjuk ezt a kitételt. NOVALIS 1985. 167.

[11] J. J. K. Grimmelshausen (1625–1676), német prózaíró, fő műve a *Der Abentheuerliche Simplicissimus, Teutsch, d.h. die Beschreibung des Lebens eines seltzamen Vaganten, genannt Melchior Sternfels von Fuchshaim* (1669). Egyes vélemények szerint a XVII. század második felének legjobb német regénye: a 30 éves háború kalandos-iszonyú történetét jeleníti meg.

[12] J. J. V. Heinse (1749–1813), német író. Jénában jogot tanult. *Ardinghello* (1787) című műve képző- és festőművészeti nézeteinek tárháza.

[13] K. F. Moritz (1757–1793), német író. *Goethé*vel is megismerkedett és barátságot kötött. *Anton Reiser* (1785–90) című műve a német szentimentális nevelődési regény egyik mintapéldája.

[14] Az összefüggésekre komparatív vizsgálatai során Turóczi Trostler József mutat rá. (TURÓCZI TROSTLER 1913. 12.): Hermann (1160–1217) szász pfalz-gróf és türingiai tartománygróf. Székhelye Wartburg volt. Mint a művészet és a költészet pártolójáról szól róla a legenda. A wartburgi dalnokversenyen elnökölt.

[15] A *Figyelmező* 1837. 127. számában jelent meg Szontágh Gusztáv nevezetes bírálata, amelynek közismert bevezető mondata: „Uraim, le a kalapokkal!"

[16] A magyar regény „Dugonics *Etelká*-ja, Kisfaludy Károly *Tihamér*-ja (1825) és kevésbé jelentős kis- és nagyepikai prózai vállalkozások után, ismert módon, Jósika *Abafi*-jával (1836) válik emancipált műfajjá..." (IMRE 1996. 142.)

[17] „...a Walter Scott-féle történelmi regény táji, társadalmi, erkölcsi és környezeti elemeinek adekvát megfelelője Jósika, Kemény és Jókai számára Erdély" (IMRE 1996. 138.).

[18] Petrichevich Horváth Lázár: *Jósika Miklós regényeiről s a regényirodalomról általában.* (Honderű 1843. II.) Wéber szerint „soraiból a rokoni elfogultság szól". (WÉBER 1959. 155.) Jósika *Zrínyi, a költő* és *II. Rákóczi Ferenc* című regényében is eltér a Walter Scott-i elvtől, melynek értelmében a társadalomtörténeti összefüggések a középszerű hősök sorsán keresztül jutnak kifejezésre. A nagyformátumú történelmi személyiségek hiteles arcélének és szerepének megfestése egyik regényében sem sikeres.

KIADÁSOK

BULWER, Edward Lytton (1834): Pelham, or, The Adventures of a Gentelman. Leipzig

JÓKAI Mór (1898): Jókai Mór Összes Művei. Fráter György. I–II. Budapest

JÓKAI Mór (1972): Jókai Mór Összes Művei. Fráter György. I–II. Budapest

JÓSIKA Miklós (1870): Jósika Miklós regényei 11. Zrínyi, a költő. Regényes krónika a tizenhetedik századból. I–II. (Harmadik kiadás) Pest.

JÓSIKA Miklós (1886): Abafi. Regény. Pest

JÓSIKA Miklós (1960): Abafi. II. Rákóczi Ferenc. (Wéber Antal: Bevezetés, 5–37). Budapest

NOVALIS (1985): Heinrich von Ofterdingen. (ford., Magyarázatok, jegyzetek és életrajzi adatok Márton László, 173–195.). Budapest

PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár (1836): Az elbújdosott vagy egy tél a' fő városban. I–II. Kolozsvár

VAJDA Péter (1837): Tárcsai Bende. Román. Pest

IRODALOM

BABITS Mihály (1979): Az európai irodalom története. Budapest

BÉNYEI Péter (1999): „El volt tévesztve egész életünk". Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: A rajongók. In: Irodalomtörténet, (1999.) 3. 441–466.

HALÁSZ Előd (1971): A német irodalom története I–II. Budapest

HARKAI VASS Éva (2000): A művészregény a 20. századi magyar irodalomban. Újvidék

HEINRICH Gusztáv (1889): A német irodalom története II. Budapest
IMRE László (1996): Műfajok létformája XIX. századi epikánkban. Debrecen
KABDEBÓ Lóránt (1996): Fráter György. Jókai regénye mai szemmel. In: SZIGETI (szerk.) 1996. 55–65.
LUKÁCS György (1976): A történelmi regény. Budapest
MARKIEWICZ, Henryk (1968): Az irodalomtudomány fő kérdései. Budapest
MÁRTON László (1985): Magyarázatok, jegyzetek és életrajzi adatok = Novalis, Heinrich von Ofterdingen. Budapest, 173–195.
POSZLER György (1983): Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek. Budapest
SZIGETI Lajos Sándor (1996): (szerk.) „Modernnek kell lenni mindenestül" (?). Irodalom, átértelmezés, történetiség. Szeged
TÚRÓCZI TROSTLER József (1913): Vajda Péter és a német romanticizmus. Különnyomat az Egyetemi Philologiai Közlöny XXXVIII. évf. 4–5. füzetéből. Budapest
WEBER Antal (1959): A magyar regény kezdetei. Budapest
ŽMEGAČ, Viktor (1987): Povijesna poetika romana. Zagreb

THE HISTORICAL APPRENTICESHIP AND KUNSTLER-ROMAN (APOTHEOSIS) IN THE 19TH CENTURY HUNGARIAN LITERATURE

The book *Tárcsai Bende* by Péter Vajda was published in 1837, and with this work the historic order of Hungarian prose was enriched by yet another characteristic genre: the apprenticeship novel. Its historical reality was formed not by worldly but by textual knowledge: i.e. by *Heinrich von Ofterdingen.* Péter Vajda's is a unique and underrated work with no continuation in the development of genres in Hungarian literature. In the continuous set-up of the events of reading – re-reading – re-writing (that is, in the process of canon formation) this work presented an incomprehensible horizon. The anticipation of Hungarian recipients did not recognize the competencies of heroism in the Middle Ages or in the apotheosis of poetry but in the more heroic, eventful manifestations – i.e. readiness for sacrifices for the cause of the nation – of the age of the Renaissance or Baroque (e.g. the time of King Matthias or the era of Rákóczi's insurrection).

Keywords: artistic representation of a past era, mysticism of the Middle Ages spiritual contents, creation of ideas, apotheosis of Christianity and of poetry, German Romanticism, Novalis, Heinrich von Ofterdingen, the Klingsohr legend, Wartburgkrieg, Péter Vajda, Bende Tárcsai, apprenticeship and Kunstler-roman variations and segments